

סתירת בית כנסת

מאת

יהודה זולדן

פתיחה

האם מותר להרוס בית כנסת קיים על מנת לבנות בית כנסת אחר? הדיון בשאלה זו הוא בבבלי בבבא בתרא ג, ב, ובירושלמי מגילה ג, א. נעיין בדברי התלמודים ובעיקר בפסיקה של הרמב"ם ובעקבותיו גם הטור והשולחן ערוך בענין זה. הרמב"ם קשר הלכה זו למעמד המיוחד של בית כנסת שיונק את קדושתו ומעמדו מבית המקדש.

א. תלמוד בבלי: משום פשיעותא ומשום צלויי

בגמ' (בבא בתרא ג, ב) נאמר:

אמר רב חסדא: לא ליסתור איניש בי כנישתא עד דבני בי כנישתא אחריתי.¹

איכא דאמרי: משום פשיעותא, ואיכא דאמרי: משום צלויי.

מאי בינייהו? איכא בינייהו, דאיכא בי כנישתא אחריתי. [מסורת הש"ס: דוכתא לצלויי].

הגמרא מנמקת בשני אופנים את דינו של רב חסדא ומציעא נפקא מינה בין שתי האפשרויות. מה עומד מאחורי כל נימוק? משום פשיעותא – מבט עתידי, שמא יארע אונס, ואחר כך יתעצלו או יתרשלו

1 בגמ' ברכות ח, א נאמר: "אמר ליה רבא לרפרם בר פפא: לימא לן מר מהני מילי מעלייתא דאמרת משמיה דרב חסדא במילי דבי כנישתא. אמר ליה: הכי אמר רב חסדא, מאי דכתיב 'אהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב' (תהלים פז, ב)? אוהב ה' שערים המצויינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ומבתי מדרשות". בהמשך מופיע אמירה נוספת בענין בית כנסת בשם רב חסדא. יתכן שרב חסדא עסק רבות בעניני בית כנסת ועל כן בקש רבא מרפרם בר פפא לומר דברים בשם רב חסדא בעניני בית כנסת. הפני יהושע שם מסביר שהשבח הוא שבית כנסת נחשב כמשכן "משכנות יעקב".

ולא יבנו. כך הסביר רש"י (בבא בתרא ג, ב): "דילמא מתרמי אונס, ופשעי ולא בנו אחרית". יהרסו את הישן, יהיה אונס כלשהו כגון שהכסף שנאסף לצורך בנין בית הכנסת החדש יילקח לצורך חיוני אחר, ובעקבות כך יתעצלו או יתרשלו ולא יבנו את בית הכנסת החדש. הפסקת הבניה היא כתוצאה מאונס, וההמשך הוא פשיעה. תחילתו באונס וסופו בפשיעה. (משפט הפוך מהדיון בגמרא בבא קמא נו, ב, בבא מציעא לו, ב: "תחילתו בפשיעה וסופו באונס").

רש"י (מגילה כו, ב) כתב: "משום פשיעותא – שמא יפשע ויתייאש, ולא יבנה אחר". כאן לא הסביר רש"י מה הסיבה שיתייאשו ולא יבנו, ורש"י לא כתב שהיה כאן אונס. רבינו גרשום (בבא בתרא ג, ב), כתב באופן דומה: "משום פשיעותא – דדלמא מטריד בשאר מילי ולא בני ליה". הם היו טרודים בענינים אחרים, והתוצאה היא שהם לא המשיכו הבניה. גם רבנו גרשום לא משתמש בכיטוי. אונס. מכל מקום בולט לעין המבט של מאן דאמר פשיעותא בעיקר כלפי העתיד. ניתן לומר עוד שההדגש של מאן דאמר זה הוא מקום התפילה של אותה קהילה, או אף הימצאות של מבנה בית הכנסת בקהילה בהווה ובעיקר בעתיד. אם החריבו הישן ומתרשלים ולא משלימים את המבנה החדש, הרי שלקהילה זו אין בית כנסת, וזו פשיעותא.

משום צלויי – מבט עכשווי, לא יהיה להם איפה להתפלל עכשו, כל משך זמן בנית בית הכנסת. כך הסביר רש"י (בבא בתרא שם): "משום צלויי – כל זמן הבנין". ובאופן ברור יותר כתב רבנו גרשום (שם): "משום לצלויי – דלא הוה להו דוכתא לצלויי עד שיעסוק בבנין".

בהמשך הסוגיה בבבא בתרא (שם) לא נזכרו באופן מפורש שני ההסברים בדברי רב חסדא משום צלויי ומשום פשיעותא. ההסברים הללו סמויים אבל הם נידונים שלוש פעמים:

א. על מרימר ומר זוטרא מסופר שהיה להם בית כנסת מיוחד לחורף ובית כנסת מיוחד לקיץ. בזמן הקיץ הכינו את בית הכנסת של החורף, ובזמן החורף הכינו את בית הכנסת של הקיץ. במצב כזה אין חשש לצלויי, כי יש להם מקום להתפלל בכל עונה, וכן אין חשש לפשיעותא כי יש להם בית כנסת ושהם משפצים בכל פעם לעונה הבאה.

ב. רבינא שאל את רב אשי האם מותר לסתור בית כנסת ישן לאחר שאספו כסף לבנין המבנה החדש, או אף לאחר שכבר רכשו עצים וקורות. בשני המקרים הללו רב אשי אסר מחשש שמא יהיה צורך לקחת את הכסף שנאסף או את העצים שנקנו, על מנת לפדות שבויים או לכל צורך חיוני אחר. כשהמבנה החדש כבר קיים אז מותר להרוס הישן, מאחר שמבנה שהוא כבר מוכן, לא

מוכרים גם לצורך פיקוח נפש או צורך חיוני אחר. ניתן לפרש את השאלה של רבינא ואת התשובה של רב אשי לפי שני הנימוקים. השאלה היא האם מותר כי בינתיים לא יהיה איפה להתפלל או מחשש שמא יפשעו ולא יבנו, וגם את תשובת רב אשי ניתן לפרש שהוא אכן חשש שכעת לא יהיה איפה להתפלל או שבעתיד כבר לא יבנו, אם הכסף או דמי העצים נלקחו לטובת מצווה חיונית אחרת כמו פדיון שבויים.

ג. הגמרא שאלה מדוע בבא בן בוטא השיא עצה להורדוס להרוס המקדש והרי לפי רב חסדא אסור להרוס בית כנסת לפני שמסיימים החדש? הגמרא מתרצת שהיה במקדש תיוהא – סדקים, ואז גם לפי רב חסדא מותר להרוס הישן. תשובה שניה שאם המלכות מבטיחה היא איננה חוזרת בה, ולכן אין כאן בעיה. גם כאן אפשר לראות את שאלת הגמרא לפי שני הנימוקים. אם יהרסו את בית המקדש, היכן יתפללו, היכן יקריבו קרבנות? או האם יש לחשוש לפשיעותא שלא יבנו? התירוץ ש"מלכותא לא הדרה ביה" מסביר מדוע אין חשש לפשיעותא.

בגמ' במגילה (כו, ב) הובאו דברי רב חסדא ע"פ הסברה של מ"ד פשיעותא: רמי בר אבא הוה קא בני בי כנישתא, הוה ההיא כנישתא עתיקא, הוה בעי למיסתריה ולא תווי ליבני וכשורי מינה ועיולי להתם. יתיב וקא מיבעיא ליה הא דרב חסדא. דאמר רב חסדא לא ליסתור בי כנישתא עד דבני בי כנישתא אחריתי, התם משום פשיעותא, כי האי גוונא מאי? אתא לקמיה דרב פפא ואסר ליה, לקמיה דרב הונא ואסר ליה. רמי בר אבא קבע עמדה בין שני הנימוקים והציב את שאלתו ע"פ מאן דאמר פשיעותא. רב פפא ורב הונא אסרו. ניתן להסביר שהם אסרו מפני שלדעתם גם במצב כזה יש לחשוש לפשיעותא או שחששו שבינתיים לא יהיה איפה להתפלל.²

א. תלמוד ירושלמי: "עגמת נפש... מפני חורבן אותו המקום"

בירושלמי (מגילה ג, א) מופיע דיון בשאלה דומה: ביינשנאי [אנשי בית שאן] שאלון לר' אימי: מהו ליקח אבנים מבית הכנסת זו ולבנות בבית הכנסת אחרת? אמר לון: אסור. אמר ר' חלב: לא אסר ר' אימי אלא מפני "עגמת נפש".

ר' גוריין אמר: מוגדלאיי [אנשי מגדל] שאלון לרשב"ל: מהו ליקח אבנים [מבית כנסת] מעיר זו ולבנות בעיר אחרת? אמר לון: אסור.

הורי ר' אימי אפי' ממזרחה למערבה אסור, מפני חורבן אותו המקום. הביטוי "עגמת נפש" מופיע במשנה (מגילה ג, ג) בהקשר לבית כנסת שחרב שעלו בו עשבים. הדין הוא שאסור לתלוש אותם "מפני עגמת נפש". המטרה היא שיזכרו אותו בבנינו והרואים יתנו על ליבם לבנות אותו מחדש. בגמ' (מגילה כח, א) נאמר שאסור לתלוש העשבים על מנת להאכיל את הבהמה. לפי ר' חלבו, רבי אמי השתמש בנימוק זה גם להסביר מדוע אין לקחת אבנים מבית כנסת ישן על מנת להשתמש בהם לבנית בית כנסת חדש. המטרה היא שיבנו גם את בית הכנסת הישן. כך פירש למשל קרבן העדה (שם):

אלא מפני עגמת נפש. כדי שיזכרו ימי בנינה ואת שהיו רגילין להתאסף שם וישתדלו לבנות באותו מקום עצמו, וכדאמר רבי אימי בסמוך משום חורבן אותו מקום.

בדברי הירושלמי לא נזכרו כלל הנימוקים "משום פשיעותא" ו"משום צלויי". ע"פ הירושלמי הנימוק הוא עוגמת נפש וחורבן אותו מקום. ניתן לפרש שהמבט על הענין הוא הסתכלות גם על העבר. אמנם יש רצון לבנות בית כנסת חדש במקום הישן, אבל רבי אמי אסר מפני שלפיו יש לבנות ולחדש את בית הכנסת הישן באותו המקום בו הוא בנוי. נימוק זה הוא אחר ושונה מהנימוקים שמא לא יבנו בעתיד – "משום פשיעותא", או שלא יהיה מקום להתפלל בזמן הבניה – "משום צלויי".³

הרב יצחק אור זרוע (ספר אור זרוע חלק ב – הלכות בית הכנסת ודברי קדושה סימן שפה) כתב את דברי הגמרא בבבלי במגילה ולדבריו רב פפא ורב הונא שאמרו שאסור "סברי כמאן דאמר בפרק קמא דבבא בתרא (ג, ב) דטעמא דרב חסדא משום צלויי וכן הלכה". לדבריו רמי בר אבא שאל על בסיס ההנחה שהפרשנות לדברי רב חסדא היא מפני שסבר כמאן דאמר פשיעותא, אך רב פפא ורב הונא שפסקו שאסור סברו כמאן דאמר צלויי ולכן אסרו. האור זרוע כתב את דברי הירושלמי במגילה, וכתב שרבי אמי [הגירסה באור זרוע היא: רבי מנא] אסר לקחת אבנים

3 רבי אמי הוא זה שפוסק את ההלכה בירושלמי, ורב חסדא הוא הפוסק את ההלכה בתלמוד הבבלי. יתכן והיה קשר ביניהם, בהנחה שרבי אמי היה כאן בארץ ישראל ירד לזמן מה לבבל, או שהיה קשר אחר ביניהם, זאת ע"פ הגמ' ביבמות כא, ב שם נאמר: "...דאמר רב חסדא: הא מילתא מגברא רבה שמיע לי, ומנו? רבי אמי". יתכן גם שרב חסדא היה בארץ ישראל, מאחר והוא מצטט הלכות רבות בשמו של ר' יוחנן (פסחים קיז, א, יבמות כה, ב, ועוד).

מהבנין הישן לטובת הבנין החדש "אף על גב דאיכא דוכתא לצלווי, ופליג אנמרא דידן".

לפיו הפסיקה שאסור היא מפני שרבי אמי סבר כמאן דאמר פשיעותא, ולכן יש מחלוקת בין התלמודים. לדברינו, הירושלמי לא עוסק כלל בטעמים של פשיעותא או צלווי. אא"כ כוונת האור זרוע לומר שהטעם בירושלמי הוא שונה לחלוטין ממה שהובא בבבלי וכפי שנסביר לקמן.⁴

ב. רמב"ם: קדושת "מקדש מעט" בכל מקום

להלן נעיין בפסיקת הרמב"ם בסוגיה זו. כך כתב הרמב"ם (הל' תפילה יא, יא-יג):
 יא. בתי כנסיות ובתי מדרשות שחרבו בקדושתן הן עומדות שנאמר "והשימותי את מקדשיכם" (ויקרא כו, לא), אף על פי שהן שוממין בקדושתן הן עומדין. וכשם שנוהגין בהן כבוד ביישובן, כך נוהגין בהן בחורבנם, חוץ מכיבוד וריבוץ שאין מכבדין אותן ואין מרביצין אותן. עלו בהן עשבים תולשין אותם ומניחין אותן במקומן כדי שיראו אותן העם ותעוררו רוחם ויבנום.

יב. אין סותרין בית הכנסת כדי לבנות אחר במקומו או במקום אחר, אבל בונין אחר ואח"כ סותרין זה, שמא יארע להם אונס ולא יבנו, אפילו כותל אחד ממנו בונה החדש בצד הישן ואחר כך סותר הישן.
 יג. במה דברים אמורים? שלא חרבו יסודותיו או שלא נטו כתליו ליפול, אבל אם חרבו יסודותיו או שנטו כתליו ליפול, סותרין אותו מיד ומתחילין לבנות במהרה ביום ובלילה, שמא תדחק השעה וישאר חרב.

בהלכה יא עסק הרמב"ם בקדושת בית כנסת שחרב. הלכה זו נזכרת במשנה (מגילה ג, ג) ושם גם כן נזכר פסוק זה שעוסק בבית המקדש. במדרש ההלכה נדרש כך (ספרא בחוקתי פרשה ב פרק ו): "והשימותי את מקדשיכם" – מקדש, מקדשי, מקדשיכם, לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות". הסיפא של ההלכה ברמב"ם מבוססת גם כן על הכתוב באותה משנה (מגילה שם): "עלו בו [בבית הכנסת שחרב] עשבים, לא יתלוש מפני עגמת נפש". לדברי הרמב"ם תולשים העשבים ומניחים במקומם, כדי שייגרם לרואים עוגמת נפש בשל מצב בית הכנסת והדבר יעורר

4 דברי האור זרוע נזכרו בקצרה בהגהות אשר"י מגילה ד, א. בירור מעמיק בדברי האור זרוע, ראה: הרב מאיר שלזינגר, "בדברי האור זרוע בענין לא ליסתור איניש בי כנישתא", שעלי דעת, ג (תשמ"ד), עמ' 65-69.

אצלם את הרצון לבנותו מחדש. כך כתב הרמב"ם גם בפירושו המשנה (מגילה שם):
 "עגמת נפש – רוצה לומר שידאבו הנפשות כשיהיו בו עשבים וישתדלו לבנותו
 אם אפשר להם, או יכנע לבם וישוּבו אל ה' אם אי אפשר להם לבנותו". המטרה
 היא אם כן לעורר לבנית בית הכנסת מחדש.

בהלכה יב פסק הרמב"ם על בסיס סוגייתנו שאסור לסתור בית כנסת כדי
 לבנות אחר במקומו או במקום אחר. הנימוק הוא: "שמא יארע להם אונס ולא
 יבנו". הכסף משנה שם כתב שהרמב"ם פסק כמו מאן דאמר פשיעותא,⁵ אלא
 שאם כן לכאורה היה הרמב"ם צריך לכתוב: 'שמא יפגעו ולא יבנו'. אמנם גם
 רש"י הזכיר מצב אונס בהקשר של הבניה, ולפיו שמא יארע להם אונס, וכתוצאה
 מכך שפסקו לבנות את בית הכנסת, הציבור יפגע ויתרשל ולא ימשיכו לבנות.
 אך הרמב"ם לא הזכיר כלל את ממד הפשיעה בהתנהלות זו. מכל מקום גם
 בהלכה זו בולטת הכוונה לבנות מחדש את הבנין שנהרס ולא נבנה.

בהלכה יג פסק הרמב"ם את מה שמופיע בסוגייתנו שאם "חזי בה תיוהא", אז
 ניתן להרוס על מנת לבנות חדש. הרמב"ם הוסיף שיש לבנות ביום ובלילה וכמו
 שמסופר בגמרא על רב אשי שלן בבית הכנסת במתא מחסיא לאחר שנמצא בו
 סדק או בקע, וזאת כדי לזרז הבניה. הנימוק לזה "שמא יארע אונס וישאר חרב".
 גם כאן בולט ברמב"ם שיש מטרה לא להשאיר את בית הכנסת חרב.

מה עומד מאחורי ההדגשים הללו ברמב"ם?⁶ הרמב"ם רואה את בית הכנסת
 כמקדש. כך הוא כתב בתשובה (שו"ת הרמב"ם סימן רצ): "וכל בית הכנסת מקדש
 הוא".⁷ זאת על פי האמור בגמ' (מגילה כט, א) נאמר:

- 5 ראה גם רבי אברהם מן ההר מגילה כו, ב.
 6 על קדושת בית כנסת ע"פ הרמב"ם ובהקשר לסוגייתנו, עמד גם הרב יהושע ויצמן, "קדושת
 בית כנסת", מיטב הארץ, עמ' 464-472. ראה גם: מצוה ברה, חלק ב, עמ' לח-מא.
 7 דברי הרמב"ם הללו מובאים בבית יוסף, טור אורח חיים, סי' צ. כך כתוב בזוהר, פרשת
 נשא דף קכו ע"א: " 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' – ועשו לי מקדש סתם דכל בי כנישתא
 דעלמא מקדש אקרי". על החובה מדאורייתא לבנות בית כנסת כחלק ממצות "ועשו לי
 מקדש" ראה ברעיא מהימנא, פרשת בשלח דף נט ע"ב: "פקודא למבני מקדשא לתתא
 כגוונא דבי מקדשא דלעילא כמא דאת אמר 'מכון לשבתך פעלת ה' " (שמות טו, יז),
 דאצטרין למבני בי מקדשא לתתא ולצללאה בגויה צלותא בכל יומא למפלח ליה לקודשא
 בריך הוא דהא צלותא אקרי עבודה". ראה גם בשו"ת מהרי"ק סי' קסא (בסוף) שדיימה
 "נדבת בית הכנסת לנדבת מלאכת המשכן". באריכות בענין מצוות העשה לבנות בית
 כנסת, ראה: שדי חמד, מערכת ב, אות מד; הרמ"מ מלובביץ, עניני בית הבחירה, עמ' קמח-
 קנג.

יש שחלקו על הרמב"ם ולדבריהם אין קדושת בית כנסת מהתורה. לפי הרמב"ן (מגילה כה,
 ב) קדושת בית כנסת היא כמו תשמישי מצווה. יש בו קדושה רק בזמן השימוש אבל אם
 החליטו שלא משתמשים בו יותר פקעה הקדושה כמו בארבעה המינים אחרי החג, או נרות

"[כה אמר ה' אלוקים כי הרחקתים בגוים וכי הפיצותים בארצות] ואהי להם למקדש מעט [בארצות אשר באו שם] (יחזקאל יא, טז). אמר רבי יצחק: אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל. דרשת ר' יצחק היא על בתי הכנסת שבבבל ובכל מקום בעולם, וגם בארץ ישראל.⁸

הרמב"ם מתייחס במספר הלכות לבית כנסת כמקדש מעט. כך כתב הרמב"ם (מנין המצוות הקצר, לא תעשה, סה) בנוגע לאיסור נתיצה של בית כנסת: שלא לאבד בית המקדש או בתי כנסיות ובתי מדרשות. במנין הארוך (ספר המצוות לרמב"ם מצות לא תעשה סה) הרחיב הרמב"ם עוד אך לא הזכיר במפורש בתי כנסת:

שהזהירנו מנתוץ ומאבד בתי עבודת האל יתעלה, ומאבד ספרי הנבואה, ומלמחוק השמות הנכבדים, והדומה לזה. ולשון האזהרה שבאה בזה הענין הוא אמרו "לא תעשון כן לה' אלוקיכם" (דברים יב, ד) אחר שקדם שם הציווי לאבד עבודה זרה ולמחות את שמה ולהרוס בתיה ומזבחותיה כולם (שם ב-ג) ובאה האזהרה ואמר "לא תעשון כן לה' אלוקיכם". מנין המצוות לרמב"ם שבתחילת הל' יסודי התורה, כתב הרמב"ם באופן יותר כללי:

חנוכה לאחר השימוש, ויכולים למכור, לנתוץ וכו'. הר"ן (מגילה ח ע"א בדפי הרי"ף) חלק וכתב יש קדושת דמים במקום, הקדושה מדרבנן. יש שהסבירו שהר"ן סובר אף הוא כדברי הרמב"ם. ראה בענין זה: הרב אהרלה הראל, "סתירת בית כנסת", פרי עץ הגן, א (תשנ"ח), עמ' 199-207.

8 הראי"ה קוק, "בחגיגת בית הכנסת הגדול בתל אביב", מאמרי הראיה, עמ' 246-247 (דברים שבעל פה), הסביר שבתי כנסת בבבל נקראים "מקדש מעט" ובתי כנסת בארץ ישראל נקראים "מעון", על בסיס דברי רבא בהמשך הגמרא במגילה שם: "דרש רבא: מאי דכתיב 'ה' מעון אתה היית לנו" (תהלים צ, א)? אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות". לפיו: "הכוונה היא כנראה רק לבתי כנסיות שבארץ ישראל, כי בתי כנסיות שבבבל הם רק מקדש מעט ונבנו על תנאי ובאופן זמני ועומדים הם להיקבע בארץ ישראל". ע"פ ההקשר בגמרא שם נראה שכל הדרשות שם נאמרו על בתי כנסת שבבבל. מי שראה את בית הכנסת כמעון הוא רבא שהיה בבבל, וגם דברי אביי כנראה בעקבות דברי רבא נאמרו בבבל. אלא אם כן נסביר שהאמוראים היו בבבל ועל כן הם התייחסו לבתי הכנסת שבבבל, אך גם בתי כנסת בארץ ישראל נקראים 'מקדש מעט' ו'מעון'. ראה בדברי הראי"ה קוק, שו"ת אורח משפט, סי' לה. אכן, קדושת בתי כנסת בארץ ישראל היא נצחית, לעומת בתי כנסת שבבבל שהם על תנאי (מגילה כח, ב תוד"ה בתי כנסיות). אך ענין מעמדם של בתי כנסת שבבבל שעשויים על תנאי לא נפסק להלכה ע"י חלק מהפוסקים כמו הרמב"ם והטור, אך נפסק בשולחן ערוך אורח חיים סי' קנא. בענין זה ראה: הראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, סי' צו, ב; הרב צבי יהודה הכהן קוק, "בתי כנסיות שבארץ ישראל", לנתיבות ישראל, ב, עמ' צא-צד; "מבצר הקודש לישראל וארצו", לנתיבות ישראל, ב, עמ' קמט-קנג; עולת ראייה, חלק ב, אות ק עמ' תכב; צמח צבי, א, עמ' קסז-קעא.

ח. שלא לאבד דברים שנקרא שמו עליהן.

הרמב"ם כתב שהאיסור לאבד בית כנסת הוא כמו האיסור לאבד בית המקדש ומשמע שקדושת בית הכנסת היא מהתורה, אם כי הרמב"ם לא פיתח הלכה זאת בהרחבה בהל' יסודי התורה או בהל' בית כנסת.⁹ איסור נתיצת בית כנסת, קשורה לאיסור "לא תעשון כן לה' אלוקיכם" שנאמר על בית המקדש וגם על מקדש מעט. דברים בהירים יותר בענין כתב המרדכי (מגילה פרק בני העיר רמז תתכו):

בית כנסת נקרא "מקדש מעט" כדלקמן (מגילה כט, א) ולכך אסור לנתוץ דבר מבית הכנסת, דתניא בספרי (פר' ראה פייסקא סא) "מנין לנותץ אבן מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרה שהוא בלא תעשה? תלמוד לומר 'ונתצתם את מזבחותם... לא תעשון כן לה' אלהיכם'" (דברים יב, ג-ד). ואם נתץ על מנת לבנות שרי. דההיא נתיצה, בנין מיקרי. בספרי לא מדובר על נתיצה של בית כנסת, ובכל זאת למד המרדכי מאיסור נתיצה של בית המקדש לאיסור דומה בבית כנסת.

על בסיס דברי הרמב"ם הללו ניתן להבין את הפתיחה לפרק בו הרמב"ם עסק בהלכות בית כנסת. כך כתב הרמב"ם (הל' תפילה יא, א):
כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו¹⁰ בית שיכנסו בו לתפלה בכל עת תפלה, ומקום זה נקרא בית הכנסת. וכופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית כנסת...

"להכין לו" – למי? נראה שמה שעומד בפני הרמב"ם הוא הפסוק שנאמר בבנין המשכן: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה, ט). "ועשו לי מקדש" למול "להכין לו בית". כך גם כתב הרמב"ם בפתיחה לה' המקדש (הל' בית הבחירה א, א):

מצות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבים בו הקרבנות, וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה, שנאמר "ועשו לי מקדש".
"להכין לו בית" למול "לעשות בית לה'". בהל' תפילה הרמב"ם כתב "להכין לו בית" ליעד מקום לתפילה. אין צורה מסוימת של בית אותו צריך לבנות. העיקר שיהיה מיועד ומקודש למטרה זו. בבית המקדש – צריך לעשות, לבנות

9 הרב יוסף קאפח, הל' יסודי התורה ו, ז כתב שע"פ הרמב"ם אסור לנתוץ בית כנסת, אך עונש מלקות הוא רק לנותץ מזבח, היכל ועזרות.

10 כך הנוסח בחלק מכת"י ובמהדורה הנפוצה של הרמב"ם. אמנם בכת"י אחרים ובמהדורות חדשות (הרב שבתאי פרנקל, יד פשוטה) כתוב "להכין להם" או "להכין בו". במהלך דברינו נסביר הדברים ע"פ הנוסח הנפוץ: "להכין לו".

בית מסוים שבו יקריבו הקרבנות ואליו יעלו לרגל. יתכן עוד שהרמב"ם בסס את דבריו ביעודו של בית הכנסת שהוא בית לה', על דברי המדרש (שמות רבה פרשת תרומה פרשה לג, א):

"ויקחו לי תרומה" (שמות כה, ב). משל למלך שהיה לו בת יחידה. בא אחד מן המלכים ונטלה. ביקש לילך לו לארצו וליטול לאשתו. אמר לו: בתי שנתתי לך יחידית היא, לפרוש ממנה איני יכול, לומר לך אל תטלה איני יכול לפי שהיא אשתך. אלא זו טובה עשה לי, שכל מקום שאתה הולך קיטון אחד עשה לי שאדור אצלכם שאיני יכול להניח את בתי. כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: נתתי לכם את התורה. לפרוש הימנה איני יכול. לומר לכם אל תטלוה איני יכול. אלא בכל מקום שאתם הולכים, בית אחד עשו לי שאדור בתוכו שנאמר "ועשו לי מקדש".

המגדל עוז (רמב"ם הל' תפילה יא, א) כתב שדברי הפתיחה הללו של הרמב"ם הם התשתית לכל ההלכות שבפרק זה:

"כל מקום שיש בו עשרה" ... עד ה"נקרא בית הכנסת". לשון זה, הקדמה היא שסידר לחבר עליו הדברים הבאים.

כך למשל יש להסביר את ההלכה הראשונה בפרק זה:
וכופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית כנסת...¹¹

בשל המצווה לבנות בית לה' ולהשכין את שכינתו בכל מקום בו יש עשרה יהודים, הם יכולים לכופף זה את זה לבנות בית כנסת. הרמב"ם כתב על יכולת הכפיה של בני עיר זה על זה לבנות בית כנסת במקום נוסף אך שם ללא הקדמה. כך כתב הרמב"ם (הל' שכנים ו, א):

כופין בני העיר זה את זה לעשות חומה דלתים ובריח לעיר, ולבנות להן בית הכנסת...

שם יכולת הכפיה היא בשל תקנות ציבוריות חברתיות שתיקנו חכמים. בהל' שכנים מצד החובה הציבורית, הצרכים הציבוריים, ובהל' תפילה מצד השראת השכינה בכל מקום.¹²

11 מקור הלכה זו בתוספתא בבא מציעא יא, יב.

12 גם השולחן ערוך כתב בשני מקומות על יכולת הכפיה של בני עיר זה על זה לבנות בית כנסת. שו"ע אורח חיים סי' קנ, א, ושו"ע חושן משפט סי' קסג, א. אלא שבשו"ע אורח חיים לא הקדים את ההקדמה של הרמב"ם.

ג. רמב"ם: "שמא יארע להם אונס ולא יבנו", "חורבן אותו המקום"

על דברי הפתיחה הללו של הרמב"ם (הל' תפילה יא, א), כתב הרב משה פיינשטיין

(שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ו סימן יד):

השמיענו הרמב"ם שיש מצוה מיוחדת לבנות מקום מקדש מעט לעשות שם העבודה שאיכא בזמן הזה והיא תפלה, ואף בזמן המקדש היה דין זה בשאר מקומות שיבנו בית הכנסת דמקדש מעט לאלו שאין יכולין לבא למקדש להתפלל שם שהיא העבודה שאפשר לעשות בכל מקום, והיא מעין מצות בנין בית הבחירה, ולכן צריכין לבנות לקדושה שיש לזה כפי הקדושה שתיקנו חכמים.

במקום נוסף כתב עוד הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ו סימן

(ז):

הנה בתשובה אחת כתבתי [שו"ת אגרות משה או"ח ב, סי' מד] שאיכא מצוה לבנות בכל עיר בית הכנסת שיהיה בדיני הקדושה דבית הכנסת. והוכחתי זה מהרמב"ם ריש פי"א מתפלה שכתב "כל מקום...". שהקשתי דכי הרמב"ם נותן עצות איך להשיג מקום להתפלל? והיה לו רק לומר הדין דצריך להתפלל בצבור שהוא לא פחות מעשרה ויש גם מצוה להתפלל ברוב עם, שלכן אם אין להם מקום גדול להתפלל בעשרה וברוב עם יבנו להם מקום, כמו שבכל מצוה לא נאמר אלא דיני המצוה כמו בתפילין, אבל איך ישיג התפילין לא נאמר דכל אדם ישר שאם אין לו להשיג תפילין בחנם יצטרך לקנות וכדומה. שלכן מוכרחין לומר שהשמיענו שאיכא מצוה לקנות בית הכנסת, אף שיש להם מקום חול להתפלל שם בצבור, וגם ברוב עם והוא למקדש מעט. ומה שכתב "צריך להכין לו בית שיכנסו בו לתפלה" דבלא זה לא שייך קדושה על המקום, ואף במצות בית הבחירה נמי כתב לשון זה בריש פ"א מהלכות בית הבחירה "מצוות עשה לעשות בית לה' מוכן להיות מקריבין בו הקרבנות" אף ששם הוא ודאי מצוה מדאורייתא לבנות ביהמ"ק, דהוא משום שבלא זה לא שייך הקדושה על המקום, וכמו כן הוא בניית מקדש מעט שתיקנו לנו שאם לא יהיה מוכן לתפלה לא יתקדש בכלום. ...וברור שהרמב"ם סובר שעצם הבנין היא מצוה להיות בכל קהל מישראל מקדש מעט.

לדברי הרב משה פיינשטיין הרמב"ם קבע שיש חובה לבנות בית כנסת בכל מקום בו יש מנין יהודים, להכין שם מקום לקב"ה. לא קשור לשאלה עד כמה והאם ישתמשו בו. בוודאי שענינו שיתפללו בו, אבל מטרת בניית בית הכנסת לא נועדה למלא צורך פרקטי היכן להתפלל. המטרה היא "להכין לו (= לה'), בית".

יסוד הפסיקה של הרמב"ם הוא מחשש של פשיעותא וכהבנתו של הכסף משנה, אך כאמור הרמב"ם הדגיש את הפן של האונס "שמא יארע להם אונס ולא יבנו".¹³ עיקר ההדגש ברמב"ם שהמטרה היא שבית הכנסת יהיה בנוי. זה דין בבניה, שתמיד יהיה באותו מקום ישוב מקום לה', ושהמקום לא יהיה חרב, "שיראו אותן העם ותעור רוחם ויבנום". הטור והשולחן ערוך (אורח חיים הלכות בית הכנסת סימן קנב, א) פסקו כדברי הרמב"ם והוסיפו עוד מילה: "שמא יארע להם אונס שלא יבנו האחרת". המגן אברהם (שם ס"ק ה) כתב יותר מפורט: "וטעמא שמא יארע להם אונס וישארו שניהם חרבים". אין הבדל מעשי בין דברי הטור והשולחן ערוך לבין דברי המגן אברהם. אם ארע אונס ולא הצליחו לסיים את המבנה החדש, אזי אין בית כנסת חדש ואין גם בית כנסת ישן כי הרסו אותו. אלא שהמגן אברהם כתב באופן ברור יותר: "וישארו שניהם חרבים". וזה מה שהרמב"ם חושש שיקרה. שמא יהיה אונס וייווצר מצב שאין מקום מוכן לה' באותו יישוב.

יתכן והרמב"ם שילב בפסיקתו בין דברי הבבלי לבין דברי הירושלמי. לפי הרמב"ם אנו לא חוששים עד כדי כך שלא יבנו שיתרשלו ויפגעו. אנו רוצים ליצור מצב לעורר הלבבות שכן יבנו, שלא ישאר חרב, וכפי שאמר ר' אמי בירושלמי: "אסור, מפני חורבן אותו המקום".¹⁴ נראה להסביר את דברי הירושלמי "מפני

13 יתכן שהרמב"ם בדבריו "שמא יארע להם אונס" רמז לאונס בשל פדיון שבויים, וכפי שמוכח בהמשך הגמ' בבא בתרא ג, ב. ענין זה כתב הרמב"ם באופן ברור בהל' מתנות עניים ה, יא.

14 הרב דב בעריש וידנפלד, הרב מטשעבין (שו"ת דובב מישרים חלק ב סימן מז) השיב לשאלה הלכתית על בסיס דברי הירושלמי: "על דבר מה שהביא משו"ת פני יהושע [ח"א אר"ח סי' ד'] שנסתפק בהא דמותר למסתר בי כנשתא אם בונה מיד אחריתא [עי' שו"ע אר"ח סי' קנ"ב ס"א], אם הוא דוקא באותו מקום אבל במקום אחר אסור כדי שלא יהיה המקום פנוי מקדושתו. לדעתי הדבר מבואר בירושלמי מגילה פ"ג ה"א הורה ר"א אפילו ממזרחה למערבה אסור מפני חורבן אותו המקום עיין שם, א"כ מוכח דאינו נכון להפקיע קדושת המקום. וי"ל דהירושלמי במגילה הנ"ל לשיטתו [ברכות פ"ט ה"א] המוכח בתוס' ברכות דף נ"ז, ב [ד"ה הרואה] נעקרה עכו"ם ממקום אחד ונתנו למקום אחר כו' במקום שנעקר אומר ברוך שעקר עכו"ם מן המקום הזה, וכן פסקינן בש"ע אר"ח סי' רכ"ד [ס"ב ברמ"א], אלמא דאע"ג דעכו"ם זה בעצמה נבנית במקום אחר ובכללותה לא נעקרה, מ"מ כיון דממקום הזה נעקרה תשיב כמו נעקרה ומחויב לברך, וא"כ הוא הדין להבדיל אצל קדושה נהי דנבנה המקום קדוש על מקום אחר מ"מ כיון שבמקום הזה נהרסה חשוב כנהרס המקום קדוש". נראה לומר שאין כוונת הירושלמי לומר שיש קדושה במקום. המטרה היא שהבנין יהיה בנוי ואם ימצאו מקום אחר ויבנו שם ואחר כך ירסו הישן הדבר מותר. בעת שבית הכנסת קיים במקום מסויים יש בו קדושת מחיצות, וכפי שהיה בזמן שהמשכן עמד במקום מסוים ואחר כך העבירו אותו למקום אחר. זאת בשונה מהמקדש ששם המצווה היא לקבוע ולקדש מקום ולבנות בצורה מסוימת, ואי אפשר לבנות במקום אחר. ראה בענין זה: הרב יעקב אריאל, "הפקעת בית כנסת מקדושתו", שו"ת באהלה של תורה, חלק ב סימן יב.

חורבן אותו המקום" באופן הבא:

ביינשנאי [אנשי בית שאן] שאלון לר' אימי: מהו ליקח אבנים מבית הכנסת זו ולבנות בבית הכנסת אחרת? אמר לון: אסור. אמר ר' חלבו: לא אסר ר' אימי אלא מפני "עגמת נפש".
 ר' גוריין אמר מוגדלאיי [אנשי מגדל] שאלון לר' שמעון בן לקיש: מהו ליקח אבנים מעיר זו ולבנות בעיר אחרת? אמר לון: אסור.

הורי ר' אימי: אפילו ממזרחה למערבה אסור, מפני חורבן אותו המקום. אנשי בית שאן שאלו שאלה כללית, האם מותר לקחת אבנים מבית כנסת אחד ולהעביר אותם לבנין בית כנסת אחר – חדש. רבי אמר אסור, ור' חלבו נימק שהאיסור הוא מפני עגמת נפש – המטרה היא שיהיו בתי כנסת בנויים. אנשי מגדל שאלו האם מותר להרוס בית כנסת בעיר אחת ולהשתמש באבניו לבנין בית כנסת בעיר אחרת. תשובת רבי שמעון בן לקיש היתה שאסור. על זה מובא בירושלמי שאפילו באותה העיר, כשרוצים להעביר אבנים מבית כנסת ישן שנמצא במזרח העיר, לשם בנין בית כנסת חדש שנמצא בצד המערבי של העיר אסור, מפני "חורבן אותו המקום". אין הכוונה למקום – למגרש בו היה בית הכנסת בנוי בעיר האחת או באותו עיר בצד כלשהו. "חורבן אותו המקום" הוא חורבן אותה עיר, אותו יישוב. לא יהיה בית כנסת באותו יישוב או באותה עיר. בוודאי יהיה אסור לעשות כן כשרוצים להעביר אבנים מעיר לעיר, מאחר שהתוצאה תהיה שבשני המקומות לא יהיה בית כנסת.

הרמב"ם ובעקבותיו הטור והשולחן ערוך, לא עסקו בשאלה האם חוששים לפשיעותא או לצלוויי וכשם שבתלמוד ירושלמי לא הוזכרו נימוקים אלו. החשש של הרמב"ם הטור והשולחן ערוך הוא שמא לא יהיה מקום מוכן לה', שמא התוצאה היא שלא יהיה בית כנסת באותו מקום יישוב או עיר – לא חדש ולא ישן. עם זאת שהטור והשולחן ערוך לא כתבו את ההקדמה של הרמב"ם להלכה, מפרשי הטור והשולחן ערוך הסבירו את הפסיקה של הרמב"ם הטור והשולחן ערוך ע"פ מאן דאמר פשיעותא, כל אחד כדרכו, אם כי חלק מהם העירו מדוע הרמב"ם כתב "שמא יארע להם אונס ולא יבנו" ולא כתב שמא "פשעו ולא יבנו"¹⁵.

15 בפן האמוני, הסביר הרב יוסף קלנר (הוד הקרח הנורא, עמ' עג-עד) שסתירת בית הכנסת היא משל על אנשים הרוצים להרוס מערכת ערכים קיימת, מבלי להציע מערכת אחרת: "אפילו אם בית הכנסת דל ועלוב, מכל מקום כל עוד לא נבנה בית כנסת חדש, מוזהר כל איש מלהרוס אותו, כי סוף סוף הלא בית כנסת זה הוא המסגרת הבלעדית, לעת עתה,

סיכום

בתלמוד בבלי הובא בשם רב חסדא פסק שאסור להרוס בית כנסת ישן כדי לבנות חדש, רק לאחר שיסיימו את בית הכנסת החדש. הנימוקים בגמרא: [א] משום פשיעותא – יהרסו את הישן והחשש הוא שמא יפגעו ולא יבנו את החדש – מבט עתידי. [ב] משום צלויי – בזמן הבניה לא יהיה לציבור היכן להתפלל – מבט עכשווי. בתלמוד ירושלמי הובא מקרה דומה בו פסק רבי אמי שאסור להרוס מפני עגמת נפש ומפני חורבן אותו מקום. יש חשש שיווצר מצב שאין בית כנסת באותו מקום יישוב או עיר. בירושלמי לא נזכרו הנימוקים של פשיעותא או צלויי.

הרמב"ם כתב על החובה לבנות בית כנסת בכל מקום יישוב בו יש עשרה יהודים שייעודו של בית הכנסת "להכין לו – לה' בית" מקום השארת שכינה. הרמב"ם רואה את מצוות בנין בית הכנסת והקדושה בו כקיום מצווה של "ועשו לי מקדש", ועל כן האיסור להרוס בית כנסת כל עוד בית הכנסת החדש לא מוכן, הוא מחשש שיקרה אונס כלשהו וכתוצאה מכך לא יהיה בית כנסת באותו מקום. הרמב"ם לא כתב במפורש שהלכה כמאן דאמר פשיעותא, או צלויי, אם כי פסיקת ההלכה שלו בענין זה מבוססת ומושתת על דברי רב חסדא ועל פי הנימוק של מאן דאמר פשיעותא. הרמב"ם שילב בפסיקתו גם את דברי ר' אמי בירושלמי, ובעקבות הרמב"ם כך פסקו גם הטור והשולחן ערוך, ואף הם לא הזכירו בדבריהם הנימוקים של פשיעותא או צלויי, אם כי הם גם לא הזכירו את הקדמתו של הרמב"ם (הל' תפילה יא, א): "כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו בית שיכנסו בו לתפלה בכל עת תפלה, ומקום זה נקרא בית הכנסת".

שיכולה החברה להוציא על ידה אל הפועל את נטיות הקודש שלה, ולהתעלות בהתאם למעמדם הרוחני של אישיה. סתירת בית הכנסת תותיר את אותם האנשים "קרחים מכאן ומכאן", בלא יכולת להאחז בשום מושג. נמצא, החרבת מערכת אמונית של אדם או חברה בלא ביסוס של התכנים האמוניים במסגרת מערכת מושגים אלטרנטיבית, היא מעשה נורא. ראשית, יש לבנות עולם אמוני עמוק ויסודי, תודעת חיים חדשה מרוממת מתוך הבנה מבוססת – 'בית כנסת חדש', ואחר כך לא יהיה עוד צורך ב'בית הכנסת הישן' ומותר יהיה לסותרו".